

UOT 801 (73)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.254>

FƏXRƏDDİN EYLAZOV

BABA NEMƏTULLAH NAXÇIVANININ İBN ƏL-ƏRƏBİNİN
VƏHDƏT-İ VÜCUD FİKİRLƏRİ HAQQINDA GÖRÜŞLƏRİ

İbn Ərəbi bütün dövrlərdə sufiləri vahid bir qrup kimi qəbul edir, ilk sufilər kimi “taifə” ifadəsini işlədir. Bu baxımdan İbn əl-Ərəbi öz dövrünü və sufiləri, xüsusilə özünü “mühəkkik” kimi qələmə verməklə birinci dövrün xəta və səhvlərini düzəltmə vəzifəsini üzərinə götürür. O qədər ki, əl-Fütühâtü'l-Məkkiyyə bütövlükdə məfhumların islah və izahından ibarətdir. Odur ki, İbn Ərəbinin əhəmiyyətini tam dərk etmək üçün təkcə onun özündən sonrakı təsəvvüfə istiqamətləndirməsini və müəyyən etməsini deyil, həm də özündən əvvəlki təsəvvüfə öz baxış bucağından yenidən oxuyub yenidən qurmasını nəzərə almaq lazımdır.

Bu baxımdan sufizmin ilk yaranma dövrünə və ilk sufilərin ideoloji görüşləri təhlil edilmişdir. Görkəmli müəssəvi, Nemətullah Naxçıvaninin təsəvvüf irsinin öyrənilməsi bir çox cəhətdən əhəmiyyətlidir. Nemətullah Naxçıvani məsələyə yalnız teoloji məsələlərlə bağlı baxmırdılar. Onun fikrincə, sufilər əməli məsələlərdə Əhli-sünnə alimlərinin fikirlərinə əməl edirlər. Qeyd etməli ki, bu mövzuda, xüsusilə əl-Fütühâtül-Məkkiyyəyə əsaslanaraq, əhəmiyyətli bir araşdırma aparılmamışdır. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, İbn əl-Ərəbi Əhli-sünnə fiqh alimlərinin əhəmiyyətli bir hissəsinin istifadə etdiyi qiyasdan dini məsələlərdə hökm çıxarmaq üsulu kimi istifadə etməmiş və daha aşkar bir xəttə yönəlmişdir.

Digər tərəfdən, Nemətullah Naxçıvani bu mövzuda heç bir sufi ilə müqayisə olunmayacaq dərəcədə “ic-tihad” haqqını müdafiə edən sufi görüşünə malik bir şəxsdir.

Açar sözlər: *Baba Nemətullah Naxçıvani, İbn əl-Ərəbi, İlk Sufilər, Metafizika, İrfan, vəhdət-i vücud.*

Giriş. İrfan, insan zehninə dərk etdiyi ali və mənəvi dəyərlər arasında ən dərin və elmi bir məfhumdur ki, insanın ona bağlılığı ən yüksək səviyyədədir. Bu dərin və ali məfhum zəriflik və gözəllik kimi xüsusiyyətlərə malik olduğu, insan həqiqətinin müxtəlif cəhətlərini bəyan etdiyi, insanlıq ömrünün ona həsr edildiyi, ona çatmaq arzusunda olduğu və daima axtardığı ideal həyatı O, özündə ehtiva etdiyi, həmçinin zövq yaradan mənzillərinin dəqiqliyi zərifliyi və insanın təşnə canının sirab edən zülal çeşməsinə malik olduğundan agah və müştəq insan ruhu üçün bənzərsiz hədəf və misilsiz amaldır.

Başqa sözlə irfan, məbdə və məaddan tutmuş kamillik və gözəlliyə qədər insanın bütün ideallarının tərifini özündə birləşdirir, onun bütün arzularını təsvir edir və buna görə də hər kəs maddi aləmin kədərindən və kəsrətindən ayrılıb bəsirət gözünü açdıqda irfan dağına tərəf üz tutur və onun həqiqətini tanımağı, ona tərəf hərəkət etməyi özünün əsas hədəfinə çevirir.

Bəşər tarixinin hər bir dövründə irfan və irfan ədəbiyyatının enişli-yoxuşlu, çiçəklənən və süqut dövrləri olmuşdur, lakin o, daim yaşamışdır. Şübhəsiz insanlar arasında əbədi möcüzə kimi daim qalan vəhyin nazil olması ilə başlanan İslam dövrü bu sahəni daha da zənginləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün insanlara gözəl bir fürsət yaratdı. Elə buna görə də, hicri qəməri tarixinin 3-cü əsrindən başlayaraq Quran və islam mətnləri digər dünya dillərinə tərcümə edildikdə və ya müxtəlif xalqlar müqəddəs İslam mətnləri ilə tanış olduqda ifan və irfan ədəbiyyatı özünün çiçəklənən dövrünü yaşamağa başladı və bunun nəticəsini İbn Fariz Misri, İbn-Ərəbi Hafiz Şirazi, Cəlaləddin Mövləvi, Nizami Gəncəvi, Nəsimi və Baba Nemətullah Naxçıvani kimi dahilərin nəzm və nəsr əsərlərində ayrı şəkildə görmək olar.

Nemətullah Naxçıvaninin İbn əl-Ərəbinin vəhdət-i vücud nəzəriyyəsinə baxışı. Şeyx

Əlvən, Əlvən əl-Ağşəhri, Baba Nemətullah, Nemətullah Sultan kimi adlar və təxəllüslərlə tanınan Baba Nemətullah Naxçıvani XV əsr irfan aləmləri içərisində öz təfsir üslubu ilə xüsusi seçilən, aparıcı şəxsiyyətlərindəndir. Həm zahiri, həm də batini elmlərdə yaxşı yetişmiş bir şəxsiyyət olan Baba Nemətullah Naxçıvani, daha çox təsəvvüf və irfan sahəsində könül əhli olması ilə tanınmışdır [4, s. 83].

Böyük mütəsəvvif və müfəssir olan Naxçıvaninin kökü, ailəsi, təhsili haqqında o qədər də çox məlumat yoxdur. Osmanlı dövründə yetişən İslam alimlərindən və nəqqşibəndiyyə təriqətinin böyük ovliyalarından olan bu şəxsiyyət Azərbaycanın Naxçıvan şəhərində doğulmuşdur. Əsl adı Nemətullah Mahmud Şeyx Əlvandır [10, s. 115].

Baba Nemətullah Naxçıvaninin təsəvvüf düşüncələrini anlamaq üçün Nemətullah Naxçıvanidən öncəki sufi düşüncələri və məktəbləri araşdırmaq bu məsələni daha aydın anlamağa kömək edəcəyini düşünürük. Çünki Nemətullah Naxçıvani İbn əl-Ərəbinin vəhdət-i vücud nəzəriyyəsini davam etdirmişdir. Bu baxımdan sufizmin ilk yaranma dövrünə və ilk sufilərin ideoloji görüşləri təhlil edilməli və Baba Nemətullah Naxçıvaninin bu sahədəki xidmətləri işıqlandırılmalıdır.

İslam dünyasının müxtəlif yerlərində “yun geyən” kasıbların fərdi hərəkət kimi meydana çıxması ilə təsəvvüf qısa bir zamanda üsula çevrilməyə başladı. Təsəvvüf metodunu irfan üsulu kimi görmək əvvəlcə mümkün deyildi. Çünki yun geymək ilə heç olmasa bir şeyi bilmək arasında necə bir əlaqə qurmaq olar? Bu sual sufilərin uzun müddət cavab verməyə çalışdıqları bir sual idi. Öldə etdikləri iki nəticə bir-birindən qismən fərqli idi: birinci mərhələ Serrac, Kelabazi, Ebu Talip Mekki, Kuşeyri və Hucviri kimi yazıcılarda görülən bir yanaşmadır ki, özəyini Cüneyd-i Bağdadi və ondan əvvəl Həsən Bəsri sufizm mövzusu qəlbin təmizlənməsi olan bir din kimi qəbul etmişdir. Əslində bu elmin adı Qəzalidə açıq şəkildə göründüyü kimi “ezoterik fiqh”dir. Qəzəlinin İhya u Ulumi’ d-din adlı əsərində isbat etməyə çalışdığı şey “fiqh-i zahir”in yanında “fiqh-i ezoterik” də qurmaq idi. Qəzəlinin bu mövzudakı fikirləri el-Munkız mine’ d-dalâl əsərində yer alır. Digər tərəfdən, qeyd etmək lazımdır ki, ilk sufilər də təsəvvüf İslam elmləri içərisində yerləşdirərkən onu “fiqh-ı batin” olaraq təyin etmişlər [11 s. 55-64].

Bu yanaşma İslam elmləri ənənəsində təsəvvüfün birinci yeri tutmaq cəhdinin nəticəsi idi. Sonra ikinci dövrə gəldikdə isə bu dəfə problem daha mürəkkəb idi və daha sistemli problemlər ətrafında formalaşdı. Bu dəfə sufilər fəlsəfəyə müraciət edərək ona qarşı özlərinə yer tapmaq istədilər. Onların gəldiyi nəticə budur ki, təsəvvüf “ilahi elm” və ya fəlsəfi dillə desək, “metafizika”dır. Bu yanaşma təsəvvüf tarixində çox mühüm dəyişiklik demək idi və onun nəticələrini təsəvvüf tarixi boyu müşahidə etmək mümkündür. Eyni zamanda bu yanaşma İslam düşüncə tarixində mühüm bir cərəyana işarə edirdi. Farabi və İbn Sina ilə birlikdə meydana çıxan və bəzən ilahiyyatçıların da izlədiyi metafizik fikir bu dəfə təsəvvüf üsuluna əsaslananların izlədiyi bir düşüncə sahəsinə çevrildi və metafizik fikir özü üçün yeni sahə tapdı. Hər iki yanaşma, yəni təsəvvüf “ezoterik fiqh” kimi qəbul etmək və onu “metafizika” kimi təsəvvür etmək meyli təsəvvüf tarixində gah bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən, gah da uzlaşaraq davam edən cərəyan olmuşdur. Metafizik yanaşmanın banisi olan İbn əl-Ərəbinin özündən əvvəlki sufilərə ünvanladığı bəzi tənqidləri xatırladaraq, bu iki cərəyanın əlaqəsi haqqında fikir bildirir.

İbn əl-Ərəbinin ilk sufilərlə bağlı nəzəri. İbn əl-Ərəbinin ilk sufilərlə əlaqələrini müxtəlif anlayışlar və mövzular altında müzakirə etmək lazım gələrsə, ilk vurğulanmalı olan məsələ İbn əl-Ərəbinin sufizmə baxışı ilə təsəvvüf anlayışı arasındakı əsas fərqdır. Erkən dövr

sufiləri əsasən sufizmi İslam elm və düşüncə ənənəsi kimi görür və onunla bağlayırdı. İkinci məsələ sufizmi kəşfidir və onun asketizmi tənqid etməsidir. Bu tənqid mahiyyətə ilkin sufilərin təvəkkül və səbr anlayışı ilə bağlıdır və İbn əl-Ərəbi bu mövzularda açıq tənqidi fikirlər söyləmişdir. Bu baxımdan İbn əl-Ərəbinin ilkin sufilərlə bağlı qiymətləndirmələrində sözügedən iki əsas məsələ ilə məhdudlaşır. İlkin sufilərin normativ ənənə ilə əlaqəsinin şübhə altına alınması İbn əl-Ərəbinin ilkin təsəvvüflə bağlı ən mühüm tənqidi onun təsəvvüfün elmlərin təsnifatındakı yeri ilə bağlı dəyərləndirmələrində ortaya çıxır. Bu baxımdan, bu tənqid hər zaman aydın üslubda ifadə edilməsə də, Sərracdan başlayaraq ilk sufilərin təsəvvüfün qoyduğu zəminlə İbn əl-Ərəbi və tərəfdarlarının təsəvvüfün qoyduğu elmi zəminlərin müqayisəsi məsələnin çərçivəsini açır. Məlum olduğu kimi, ilk dövrlərdən bəri təsəvvüfün hansı elmi əsaslarla işlənməsi ilə bağlı sufilər çoxsaylı tənqidlərə məruz qalmışlar. Bu kontekstdə onların üzərində dayandıqları ən mühüm məsələ təsəvvüfün əməli münasibət olması ilə elmi bir üsul olması arasındakı ziddiyyət və ya əlaqənin izahı olmuşdur. İlk sufilər üçün uzunmüddətli təhlillər nəticəsində təsəvvüf “fiqh-ı batin” kimi təsvir edilmişdir [2 s. 35-40].

Bu yanaşma mahiyyətə bütün sufiliyə təsir edən yanaşmadır. Bunun əsas səbəblərindən biri də odur ki, təsəvvüf tarixində zahirlə ezoterik münasibətlər həmişə problem kimi gündəmə gəlib. Digər tərəfdən, bu problem təkcə islam təsəvvüfünün deyil, həm də bütün mistik düşüncələrin hakim normativ ənənələrlə münasibətində yaranır. Bu baxımdan problemi yalnız təsəvvüf-fiqh münasibətləri ilə izah etmək məsələni tam başa düşmək üçün yetərli deyil. Mistik təcrübə adlandırılan biləcəyimiz hal həmişə normativ və ümumi olanla ziddiyyət təşkil etmişdir [1, s. 329-352]. Bu ziddiyyət təkcə izlənilən üsullarda deyil, bəlkə də daha çox nəticədə əldə edilən məlumatda və bu məlumatın ifadəsində özünü göstərir. İslam dünyasında bu problem fiqh, kəlam və təsəvvüfün birləşdirərək həll olunmağa çalışılıb. Daha doğrusu, müəyyən məqamda təsəvvüfün fiqh və kəlamın nəzarəti altına alınması ilə problemin həlli nəzərdə tutulurdu. Kələbazi bu münasibəti açıq şəkildə ifadə edən təsəvvüf tarixçilərindən biridir. Onun diqqət yetirdiyi ilk məsələ bütün sufilərin eyni fikirdə olması iddiasıdır. Bunu izah etmək üçün o, bir çox sufilərlə müsahibələr apardığını və onlara suallar verdiyini, beləliklə də təsəvvüfün ümumi fikirlərini bir araya gətirdiyini qeyd edir [13, s. 49]. Bu kontekstdə diqqəti çəkən məqamlardan biri də Kələbazinin öz münasibətini müdafiə edərək ifadə etdiyi örtük ifadədir. Kələbazi belə bir kitabın yazılmasının səbəbini qeyd edərək diqqətimizi sufizmin mahiyyət etibarilə tənəzzülə uğramış bir prosesə girdiyinə yönəldir [8, s. 45].

Bununla belə, İbn əl-Ərəbi ilk növbədə Kələbazinin iddia etdiklərini tənqid etmiş və təsəvvüfün başqa bir məqama daşmaq istəyir. Bu məqamda məsələnin ən mühüm əksi təsəvvüfün əhli-sünnənin ixtiyarına daxil olan münasibətinin tənqidi oldu ki, bu da təsəvvüfün elmlər arasında fərqli və iddialı bir yerə keçməsi deməkdir. Bu məsələ əslində İslam fəlsəfi ənənəsi daxilində metafizik meyillər nəzərə alınmaqla qavranılacaq bir məsələdir. Məlum olduğu kimi, metafizika elmi bütün elmlər arasında üstün və nizamlayıcı bir elm olaraq görülmüşdür. Bu baxımdan metafizika bütün elmlərin banisi və əsas elmidir. İbn Sinanın başçılıq etdiyi peripatetik ənənə metafizikanın mövzusunun “varlıq baxımından varlıq” kimi təyin etmiş və onu bütün elmlər üçün ali elm kimi təsəvvür etmişdir [3, s. 1-26].

İbn əl-Ərəbi ilk sufilər kimi yoxsulluq, təvəkkül, razılıq və təslimiyyət kimi məfhumları qəbul edir və bunların təsəvvüf həyatının əsasını təşkil etdiyini bildirir. İbn əl-Ərəbi deyir: “Təvəkkül insanda tam və laqeyd şəkildə həyata keçirilə bilməz, çünki onun fitrətindən irəli gələn məhrumiyyətlər fitrətən insanda hakimdir. İnsan təbii və ilahi bir vəziyyətdən ibarətdir.

Allah insanın belə olduğunu bildiyi və ona təvəkkül etməyi əmr etdiyi halda, belə ifadə edilə biləcək şəkildə Özünə əmr edir. Allah-təala özünü ilahiliyinə “qısqanc” adlandırmaqla özünü məxluqların ehtiyac duyduğu “hər şeyin” yerinə qoymuşdur. Çünki hər vəziyyətdə və vəziyyətdə ehtiyacı olan Allahdır. Allah buyurur: “Ey insanlar!” Burada möminlərlə başqaları arasında fərq qoymur. “Sən Allaha möhtacsan. Allah zəngindir, həmd olsun.” Ehtiyacınız olan şeylər bizə məxsusdur və sizin deyil, bizimdir. Ona görə də yalnız bizdən tələb olunur. Buna görə də insanlar şeylərə deyil, bizə ehtiyac duyurlar, çünki şeylər bizdən asılı deyildir [5, s. 268].

İbn əl-Ərəbi insanların hər vəziyyətdə kasıb olduğunu bildirir. Sərvət və ya pulun olması bu vəziyyəti aradan qaldırmaz. Çünki yoxsulluq ontoloji zərurətdir və insanlar hər vəziyyətdə yoxsuldurlar. Bu kontekstdə İbn Ərəbinin zahidliyi tənqid edərəkən işlətdiyi terminlər diqqəti çəkir. İbn Ərəbi insanları iki hissədə qiymətləndirir. Onlardan bəziləri “ibnü’l-dünya”, bunlar özlərini dünyaya vermiş insanlardır [14, s. 167]. Bəziləri isə “ibnü’l-axirət”dir. Bunlar zahidlər və özlərini axirətə həsr edənlərdir. Bunların müqabilində ‘əbu’l-dunya və’l-axirət olanlar da var və aydın olur ki, İbn əl-Ərəbi burada “mühəkkik sufilər” deməkdir. Bu başqa təsnifata da aiddir. Çünki kamillik yalnız sonuncu sinfin təmsil etdiyi şeydə tapıla bilər. Digər tərəfdən, İbn Ərəbi də zahidliyin əsasını təşkil edən dünyanı alçaltmağı və dəyərdən salmağı tənqid edir. Bu kontekstdə görürük ki, İbn Ərəbi dünyanı danışıdır və onun dəyərlərini qismən simvolik adlandırılıla biləcək bir dildə qeyd edir. Belə misalları artırmaq olar. Bir sözlə, İbn əl-Ərəbi təsəvvüfi zahidliyi və yoxsulluğu tərənnüm edən bir rəftar kimi görmək əvəzinə, metafizik rəftarı vurğulamağa meyillidir. İbn əl-Ərəbinin bu nəzəriyyəsi onun xələfləri tərəfindən o cümlədən Nemətullah Naxçıvanini tərəfindən daha aktiv şəkildə davam etdirildi.

Baba Nemətullah Naxçıvaninin əsərlərində vəhdət-i vücud. Nemətullah Naxçıvaninin “Əl-Fəvatih-ül-İlahiyyə-vəl-Məfatih-ül Qeybiyyə” adlı əsəri, “Quran”ın bütün ayələrinin təfsir edildiyi ilk təsəvvüfi təfsirdir. Heç bir təfsirə müraciət etmədən yazmışdır. Təbrizdə tamamlandığı rəvayət edilən təfsirdə müəllif, hər surəyə məzmunu uyğun gələn bir girişlə başlamış və surəni o surədən alınacaq dərsi yekunlaşdıran sonluqla bitirmişdir. Əsərində zahiri və təsəvvüfi təfsir tendensiyasını birləşdirən bir metod tətbiq etmişdir. Əsər ayələr arasında münasibətlərə yer verməsi baxımından mənbə nisbətindədir. Əsərdə çıxarışlardan istifadə edilməsi təfsirin məziyyətlərindən biridir [6, s. 163]. Naxçıvaninin bu traktatından əlavə digər əsərləri də vardır. Beydavi Təfsirinə, Muhyiddini-Ərəbinin “Füsusül-Hikəm” adlı əsərinə və Mahmud Şəbüstərlinin “Gülşəni- raz” adlı mənzum əsərinə haşiyələr yazmışdır. “Hidayetiil-ixvan” və “Risalətül-Vücud” adında təsəvvüflə bağlı risalələri vardır. “Əl-Fəvatih-ül-İlahiyyə-vəl-Məfatih-ül Qeybiyyə” adlı təfsirinin şəxsən öz əl yazması olan nüsxəsi, Topqarı Sarayı Üçüncü Əhməd xan kitabxanasında saxlanılmaqdadır [7, s. 337]. Nemətullah Naxçıvaninin irfani görüşlərindən danışarkən onun əsərləri bu məsələ üçün ən orijinal mənbədir. Onun şah əsəri hesab edilən “Əl-Fəvatih-ül-İlahiyyə-vəl-Məfatih-ül Qeybiyyə” adlı təfsirinə nəzər salsaq yetəri qədər nümunələrlə qarşılaşırıq.

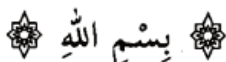
Ümumiyyətlə, Quranın 29 surəsinin birinci ayələri ərəb əlifbasında olan 28 hərfdən təkrarsız olaraq 14 hərfə birləşməmiş gəlmişdir. Bu həriflərə termin olaraq müqəttə hərifləri deyilir. Digər təfsir nümunələrində bunlar Allah (c.c.) ilə onun axırıncı peyğəmbər (ə.s.)-i arasında müəyyən rəmz olduğunu göstərdikləri halda Nemətullah Naxçıvaninin “Əl-Fəvatih-ül-İlahiyyə-vəl-Məfatih-ül Qeybiyyə” əsərində bunların tamamilə axırıncı peyğəmbər (ə.s.)-in adları və ləqəbləri olduğunu göstərməkdədir. Bunlardan Bəqərə surəsinin 1-ci ayəsi (الف əlif لام lam ميم mim) Nemətullah Naxçıvanini bu ayəni təfsir edərək yazır – Ey

xəlifəmiz olub bizi təmsil etməyə layiq, Rəbbiyimizin və idarəçiliyimizin sirr və incəliklərini, bütün kainatın varlıq mərtəbələrinə sirayət edib əhatə edən Varlığımızın (c.c.) hər şeyə necə sirayət etdiyini anlayıb ortaya çıxarmaqda qərarlı, əzəli-əbədi var olan hər şeyi əhatə edən elmimizdən əldə etdiyi fayda və qazancları toplamağa aralıqsız davam edən Kamil İnsan (s.ə.s.) [9, s. 30].

Əraf surəsinin 1-ci ayəsi (الف əlif لام lam mim sad sad) Ey kamil insan, heç bir qüsuru olmayan, yaradılmışları kamala çatdırmağa layiq, sərhədsiz dəyərlərə sahib buyurulmuş, bəndələri Haqq varlığın zatının, sifət və adlarının birliyinə öyrədib çatdırmaq üçün tərəfimizdən kömək və dəstək görən, bənzərsiz sadıq, pozğunluq və qarışıqlıq bulanıqlarından təmizlənmiş pak varlıq olan Məhəmməd (ə.s.) Bil ki, bu ilahi əsərlər, qəşəng və pak, çox xoş olan uca ayələr, gerçək zövq və kamal əhli olan seçmə insanların anlayış sahibi olub həqiqəti tapmaları üçün parlayıb gələn üstün sözlər sənə xüsusi yüklənən və səndən əvvəl endirilən kitabların ehtiva etdiyi bütün faydaları, sonsuz elm, hikmət, hökmləri içinə alan, qiyamətə qədər də ilahi nəzarət altında qalıb insanlığa yol göstərəcək böyük bir kitabdır. Bu ayələr şək və şübhə kirindən, təxəyyül və zənn qaranlıqlarından münəzzəhdir. Xəyali təxminlərdən, ağılı qarışıqlıqlarından çox uzaq və tərtəmidir. Bu uca ayələr layiqincə oxunub başa düşülərək yaşandığında bəndələrin göz sahibi, hər şeyi bilərək sonsuz salamatlıq, səadət, qeydsiz arınmışlığın, elm və hikmətin tək sahibi olan Allahın (c.c.) birliyinə çatmaqda ən əlverişli rəhbərlərdir. Bu kitabın hökmləri, işarələri (qiyamətə qədər olacaq bütün məsələlərə işıq tutacaq mənalari) dünyada, axirətdə olacaq bütün vəziyyətləri, hadisələri danışmaqdadır. Ey xalqı sarpınlıq, azgınlığa sürükləyən (Ömər, Xalid və İkrimə kimi) neçə-neçə tağutları iman və İslama çatdıran Məhəmməd (ə.s.)! Bu kitabın sənə endirilməsi, vəzifələndirilmiş olduğun ən uca irşad vəzifəsinin icrasında sənə dəstək, qüvvət təmin etmək, işlərində və Tövhidə xidmətində şanı ucaltmaq üçündür [9, s. 416].

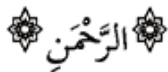
Yunis (ə.s.) surəsinin 1-ci ayəsi (الف əlif لام lam ra ra) Ey o qədər yetkin, çox ağıllı, vəzifəsinə son dərəcə bağlı və bütün yaradılmışa peyğəmbərlik vəzifəsində ən əhatəli peyğəmbərlik məqamına layiq olan ən uca insan (s.ə.s.)! Bu surədə sənə ənənə ayələr, hikmətlərlə dolu olan ilahi kitabın ayələridir. O kitab bütün hökmlərin yazılı olub qorunduğu, hər şeyi əhatə edən ilahi elmin məqamıdır. Bu ayələr Rəbbin dərgahından enmişdir. İlahi olan uca və möhkəm məlumatların lazımlı, həmişə doğru və uyğun olanlarını izah edir. Ey peyğəmbərin ən kamili (ə.s.)! Bu ayələr cəhalət və yanlışlıqlar içərisində olanları, elm və etiraf sahibi edərək haqq yola çatdırmağın üçün peyğəmbərliyinlə, öz işlərinlə bağlı xəbərdarlıq, xoş xəbər və irşadın məsələsində sənənin doğruluğunu izah edib dəstəkləmək üçün Rəbbin tərəfindən endirilmişdir [12, s. 551]. Və sair göstərmək olar.

Digər bir irfani məqam isə Quranın 114 surəsinin başlağında gələn 113 Bismillah (بِسْمِ اللَّهِ) əl-Rəhman(الرَّحْمَن) və əl-Rəhim(الرَّحِيم) ifadələrinin (Töbə surəsi istisna olaraq) tamamilə fərqli təfsirlərlə verilmişdir. Fatihə surəsinin əvvəlində gələn Bismillah-i-Rəhman-i-Rəhim ifadəsinin şərh:

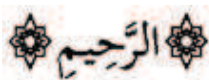

“Allahın (c.c.) adıyla”... Amaiyət məqamından enib yaradılmışlar aləminə bir mərtəbə yaxınlaşdıqda o zatı Əlanın müqəddəs varlığı və birliyi Allah sözü ilə ifadə olunur. Çünki o məqamı başqa bir sözlə təsvir etmək mümkün deyil. Olmuş və olacaq hər şeyin, gələcəyin

həqiqətləri ilahi varlığın kökü olan həmin müqəddəs adlara və sifətlərə söykənir. Yaradılışın sirr və incəliklərinə aqah olanlar bunlara dəyişməz həqiqətlər deyirlər. İlahi dildə isə ona Lövhi-Məhfuz və Kitabi-Mubin deyilir.

Bir olan Allah bütün adları, sifətləri, elm və hərəkətləri ilə təcəlli edib kainatı və varlıqların tamamını ortaya qoyduqda, bütün sahələrdə saysız-hesabsız davranış, tərz və növlərdə, fərqli rəng və təbiətlərdə, müxtəlif məlumat və görünüşlərdə əsərlərini təqdim etməklə sonsuz qüdrətini göstərdikdə bu Rəhman adı ilə ifadə olunur. Çünki bütün hər şeyin Sahibi, idarə edəni Rəhman Taaladır.

Uca Allahın kiçik hissələrdən ibarət bütün aləmləri yox edib varlıq dəftərlərini bükməsi, Allahın bir olduğunu ortaya qoyması da Rəhim adı ilə ifadə olunur. Yəni O, hər şeyi yoxdan var edib göstərən və sonra Rəhim Taala qüdrəti ilə yox edə biləndir [9, s. 26].

Nümunələrdən də görüldüyü kimi Nemətullah Naxçıvani təfsirində bütün 113 eyni ifadəni bir-birinə bənzəri olmayan çox fərqli şərhələrlə vermişdir. Bu da onun nə qədər ensiklopedik, zəngin və irfani bir sufi arifi olduğunun təsdiqləyən əsas faktdır. Eyni üslubu Nemətullah Naxçıvani digər əsərlərində xüsusilə “Gülşəni-raz”-ın şərhində daha çox görmək mümkündür.

Nəticə. Nemətullah Naxçıvani irfani məsələlərə müraciəti təsadüfi xarakter daşımır. O, İbn əl-Ərəbinin irəli sürdüyü fikir və mülahizələri əsaslanaraq, hikmət və irfan xəzinədən məharətlə istifadə etmişdir. Baba Nemətullah Naxçıvanının təsəvvüf düşüncələrini anlamaq üçün Nemətullah Naxçıvanidən öncəki sufi düşüncələri və məktəbləri araşdırmaq bu məsələni daha aydın anlamağa üçün Nemətullah Naxçıvani İbn əl-Ərəbinin vəhdət-i vücud nəzəriyyəsinin davamçısı və islahatçısı kimi baxılmalıdır. İbn əl-Ərəbi təsəvvüf tarixində heç bir sufi ilə, hətta müxtəlif elmlərdə “qurucu mütəfəkkir” sayılanlarla müqayisə oluna bilməyəcək dərəcədə nüfuz sahibi olmuş bir sufidir. Onun əhəmiyyətindən danışmaq təkcə onun düşüncələri və onların gələcəyə təsirləri haqqında danışmaq demək deyil; Bütün təsəvvüfün vahid və yeknəsək bir forma və üsluba çevrilməsində onun təkidliliyi və töhfələri ən azı bu qədər vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabiri, Ərəb-İslam Mədəniyyətinin Mental Yapısı / Çev. B.Köroğlu, H.Hacak, E.Dəmirli. İstanbul, 1999, s. 329-352.
2. Dəmirli E. Sədrəddin Konevidə Bilgi və Varlıq. İstanbul, 2005.
3. İbn Sina. Şəfa. Metafizika. I c., s. 1-26.
4. İbn əl-Ərəbi. Fütühätü-i Mekkiyyə. I c., s. 94.
5. İbnü'l-Ərəbi, Fütühät-ı Mekkiyyə. VII c., s. 308.
6. İşari Tefsir Okulu. Ankara: Türkçe Yayınevi, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998, s. 368.
7. Görener İ. İlmî Cazibe Yurdu Osmanlı'da Çok Yonlu Bir Müfessir: Nîmetullah-i Nahcuvani // Erciyes Universites İlahiyat Fakültesi dergisi, İstanbul, 2017, № 1, s. 281-294.

8. Kelabazi. Doğu Çağında Sufizm / Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul, 1979, s. 51-124.
9. Keşfu'l-Mahcub Hakikat Bilgisi, s. 99-110.
10. İsmayilov M. Təfsir üsulu və tarixi. Bakı, 2011, s. 240.
11. Süreyya M. Sicili-Osmani: 6 cildə. IV c., İstanbul: Kültür Bakanlığı yay, 1996.
12. Nahçıvani tefsiri (Nemetullah ibn Mahmud Şeyx Əlvan Tefsiri “Əl-Fəvətih-ül-İlahiyyə-vəl-Məfatih-ül-Qeybiyye”): 3 cildə. I c., Kayseri, 2014, s. 900.
13. Nemetullah Nahçıvani. Hidayetül-İhvan-Sufilerin Kelamcılığı ve Felsefecileri Eleştirisi / Tercüme eden Orkhan Musakhanov. İstanbul: İlk Harf yayınevi, 2012, s. 91.
14. Suad Hakım. İbnü'l-Ərəbi Lüğəti / Çerc. Ekrem Dəmirlı. İstanbul, 2005, s. 167.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

Fakhraddin Eylazov

BABA NEMATULLAH NAKHCHIVANI'S AND IBN AL-ARABI'S DISCUSSIONS ABOUT THE IDEA OF UNITY

Ibn al-Arabi considers Sufis in all periods as a single group, and uses the term “taifa” like the first Sufis. In this regard, Ibn al-Arabi undertakes the task of correcting the errors and mistakes of the first era by describing his era and the Sufis, especially himself, as a “muhakkik”. So much so that al-Futûhâtü'l-Makkiyya consists of the correction and explanation of concepts as a whole. Therefore, to fully understand the importance of Ibn Arabi, it is necessary to consider not only that he guided and defined Sufism after him, but also that he re-read and reconstructed Sufism from his own point of view.

From this point of view, the first generation of Sufism and the ideological views of the first Sufis were analyzed. The study of the Sufi legacy of the prominent Sufi Nematullah Nakhchivani is important in many ways. Nematullah Nakhchivani did not consider the issue only in terms of theological issues. According to him, Sufis follow the opinions of Ahl al-Sunnah scholars in practical matters. We should note that no significant research has been conducted on this topic, especially based on al-Futûhatul-Makkiyya. However, it should be remembered that Ibn al-Arabi did not use qiyas, which is used by a significant number of Ahl al-Sunnah scholars of jurisprudence, as a method of making judgments in religious matters and aimed at a more obvious line.

On the other hand, Nematullah Nakhchivani is a person with a Sufi opinion who defends the right of “ijtihād” to a degree that cannot be compared with any Sufi in this regard.

Keywords: *Baba Nematullah Nakhchivani, Ibn al-Arabi, First Sufis, metaphysics, irfan, wahdat-i wujud.*

Эйлазов Фахрадин

ДИСКУССИИ БАБА НЕМАТУЛЛЫ НАХЧИВАНИ И ИБН АЛЬ-АРАБИ ОБ ИДЕЕ ЕДИНСТВА

Ибн аль-Араби рассматривает суфиев всех периодов как единую группу и исполь-

зует термин «тайфа», как и первые суфии. В связи с этим Ибн аль-Араби берет на себя задачу исправления ошибок первой эпохи, характеризуя свою эпоху и суфиев, особенно себя, как «мухаккика». Настолько, что аль-Футухату'л-Маккийя состоит из исправления и объяснения понятий в целом. Поэтому, чтобы полностью понять значение Ибн Араби, необходимо учитывать не только то, что он руководил и определял суфизм после него, но также и то, что он перечитывал и реконструировал суфизм со своей собственной точки зрения.

С этой точки зрения были проанализированы первое поколение суфизма и идеологические воззрения первых суфиев. Изучение суфийского наследия выдающегося суфия Нематуллы Нахчивани важно во многих отношениях. Нематулла Нахчивани не рассматривал этот вопрос только с точки зрения богословских вопросов. По его словам, суфии в практических вопросах следуют мнению учёных Ахль ас-Сунны. Следует отметить, что никаких серьезных исследований на эту тему не проводилось, особенно на основе аль-Футухатуль-Маккийя. Однако следует помнить, что Ибн аль-Араби не использовал кияс, которым пользуется значительное количество ученых-юристов Ахль ас-Сунны, как метод вынесения суждений в религиозных вопросах и направленный на более очевидную линию.

С другой стороны, Нематулла Нахчивани – человек суфийского мнения, отстаивающий право «иджтихада» в такой степени, которая не может сравниться в этом отношении ни с одним суфием.

Ключевые слова: *Баба Нематулла Нахчивани, Ибн аль-Араби, первые суфии, метафизика, ирфан, вахдат-и вуджуд.*

(Filologiya elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 05.03.2024

Son variant 29.03.2024